

Наталія РАДЧЕНЯ¹

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ПІДГОТОВКИ ПРИКОРДОННИКІВ УКРАЇНИ

Аналіз нормативно-правових актів, які регулюють підготовку персоналу Державної прикордонної служби України, свідчить про важливість розвитку та подальшого удосконалення організаційно-правових засад її здійснення. У процесі формування сучасної системи підготовки прикордонників важливо враховувати історичний досвід, який надасть можливість визначити шляхи ефективного розвитку.

Проаналізовано передумови становлення вітчизняної системи підготовки прикордонників; досліджено етапи розвитку системи підготовки та визначено зв'язок між вдосконаленням організації охорони кордонів і необхідністю формування професійних компетентностей прикордонників. Основним критерієм проведеної періодизації визначено наявність спеціальних вимог до рівня підготовленості прикордонників та форми здійснення підготовки. Пропонуємо виділити такі історичні етапи: на першому — забезпечення охорони кордонів особами, для яких військова справа була невід'ємною частиною життя, необхідні навички володіння зброєю та тактичними прийомами здобувались у процесі служби; на другому етапі — охорона кордону покладалась на професійних військових, які отримали підготовку в навчальних закладах військового профілю та набували професійну компетентність під час додаткової спеціальної підготовки за

¹ старший викладач кафедри теорії та історії держави і права та приватно-правових дисциплін, Національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький), radchenya_nm@meta.ua.

місцем проходження служби; і на третьому — підготовка здійснюється у спеціалізованих відомчих навчальних закладах.

Як нормативно врегульований та систематизований процес, підготовка фахівців прикордонних відомств розпочалась із створенням та розвитком спеціалізованих військових освітніх закладів. Пошук оптимальних моделей формування професіоналізму охоронців кордону зумовив виокремлення із загалу військової освіти спеціалізованих установ вузького професійного спрямування, які стали основою розвитку прикордонної освіти та лягли в основу організації сучасної системи підготовки персоналу. Хоча кожен з етапів організації підготовки тісно пов'язаний з історичними умовами її здійснення, проте оцінка результативності надасть можливість виділити тенденції та прогнозувати ефективність у майбутньому.

Ключові слова: організаційно-правові засади, система підготовки, охорона кордону.

Кордон є політико-стратегічним поняттям, значення якого залежить від історичного періоду розвитку держави, політичних і соціально-економічних процесів всередині держави та її міжнародних відносин. В усі часи захист кордону відігравав стратегічну роль у забезпеченні безпеки держави та визначав її обороноздатність. Історично процес зміцнення держави супроводжується впровадженням найбільш оптимальних та ефективних механізмів захисту кордонів, вдосконаленням організаційних структур, які його здійснюють. Прослідковується певна закономірність: вдосконалення охорони кордонів зумовлює ускладнення завдань, які покладаються на охоронців кордонів, що, у свою чергу, підвищує вимоги до їх професіоналізму. Здатність ефективно вирішувати завдання в конкретних умовах та за наявних можливостей, які є основою професіоналізму, забезпечується відповідними знаннями та підкріплюється набутим досвідом. Тому створення системи підготовки прикордонників стало об'єктивною необхідністю у забезпеченні надійності захисту кордонів.

Важливо зауважити, що охорона кордонів України з часу зародження державності і до початку ХХІ ст. забезпечувалась саме військовими підрозділами, і лише з 2003 року — правоохоронним органом спеціального призначення. Тому дослідження еволюції підготовки прикордонників безпосередньо пов'язане із вивчення етапів становлення та розвитку системи військової підготовки.

Дослідження генезису системи підготовки захисників кордонів держави, має на меті вивчення історичного досвіду минулих поколінь та на основі як позитивних, так і негативних висновків визначити тенденції вдосконалення організаційно-правових засад підготовки персоналу для прийдешніх.

Виникнення та розвиток військової підготовки стали предметом дослідження багатьох науковців. Так, розвиток військової справи в Україні досліджував І. Крип'якевич. Еволюцію військової служби Давньоруської

держави розглядав М. Котляр. Історію становлення військових еліт досліджував І. Мельничук. Особливості розвитку військової справи у Галицько-Волинській державі — В. Бойко. Ф. Греков провів загальну характеристику військових закладів. Аналіз передумов створення та етапи розвитку військових шкіл на території України провів А. Шабалдак. Історію створення закладів підготовки військових окремого (Харківського) регіону досліджував М. Криленко. Розвиток адміністративно-правових засад захисту кордонів України, в тому числі підготовки прикордонників, провів В. Зьолка. Процес становлення кордонів України та розвиток прикордонної структури дослідив М. Кабачинський. Проте, незважаючи на ґрунтовність досліджень зазначених та багатьох інших науковців, розвиток системи підготовки військових кадрів, які забезпечували охорону кордонів проводився або опосередковано, або стосувався визначених регіонів чи окремих історичних періодів. Тому, на нашу думку, важливо дослідити передумови становлення, розвитку та вдосконалення підготовки захисників кордонів протягом всього періоду розвитку нашої держави.

Мета дослідження — дослідити становлення та розвиток організаційно-правових засад підготовки прикордонників та виокремити характерні ознаки цього процесу на різних історичних етапах.

Становлення інституту військової служби у слов'ян має глибоке коріння. Саме з його формуванням історики пов'язують формування апарату управління державою, становлення і розвиток управлінських інституцій. Зважаючи на роль у процесі державотворення, забезпечення організації та боєздатності війська вимагало впровадження діяльності щодо його оснащення та підготовки.

У VI–VII ст. у період експансії союзів слов'янських племен військо було достатньо потужною, мобільною і добре озброєною силою, яка складалась з добре підготовлених, професійних воїнів, які однаково вміло діяли і як кіннота, і, в разі потреби, як важка піхота. Успішні швидкі напади, тактичні дії в процесі бою свідчили про тренуваність та великий досвід, а також одноосібність керівництва [1, с. 22].

У VII–VIII ст. русичі осіли на своїх територіях, розбудовували міста, свої протодержави («словінії»). З часу становлення державності і до XIII–XIV ст. військо не становило окремої структурної одиниці й було частиною суспільства. Необхідність захисту земель стала життєвою потребою існування народу. Під проводом князя і його дружини забезпечувалась оборона від нападів сусідніх племен. Очільник війська — князь, був особою виборною, його влада залежала від авторитету та успішності військових дій. За власний рахунок князь утримував дружину — особисте військо, до якого добирались воїни, наділені військовим хистом та віддані очільнику; забезпечував озброєння та боєздатність дружини. Цей період характеризується переходом від активних наступальних дій до оборони, що створювало умови для швидкого навчання та вдосконалення практичних навиків, кількісного і якісного зростання дружини [1, с. 23].

У VIII–X ст. за формою давньоруська держава була дружинною державою [2, с. 9] або (за визначенням І. Мельничука) військово-феодалною як проміжна форма між родоплемінним устроєм і феодалі-

мом з чітко окресленими політичною та економічною системами [1, с. 24]. У цей період влада князя набуває спадкового характеру. Його дружина, як і раніше, є опорою князівської влади. Крім охорони кордонів та несення військової служби, дружина перебрала на себе функції апарату управління державою, здійснюючи адміністративне управління та судову владу.

У X–XI ст., у період зародження феодальної держави, соціального розшарування суспільства відбувається диференціація еліт. Дружина поступово втрачає своє значення як визначальний фактор соціально-політичного життя. Владні повноваження при княжому дворі переходять до верхівки княжої дружини та ранньофеодальної знаті — бояр. Дружина виконує переважно військову функцію [2, с. 92].

Традиційно, становлення прикордонної охорони дослідники відносять до періоду Київської Русі. У ті часи однією з основних проблем була протидія інтервенції. Необхідність захисту південних кордонів від нападів степових орд, північних — литовських племен, а західних — поляків і мадяр, зумовила будівництво укріплених міст та оборонних валів і укріплень, а також організації населення прикордонних територій для боротьби з нападами. Охорона прикордонних територій була спільною справою населення і військових дружин.

У XII–XIII ст. військо поповнюється представниками різних соціальних прошарків суспільства. Відбувається виокремлення спеціалізації окремих підрозділів, хоча вона має умовний характер: воїни володіли здатністю вести як ближній, так і дальній бій [3, с. 78].

На особливу увагу заслуговує організація військової справи в Галицько-Волинському князівстві. За дослідженнями істориків структура війська відповідала організації лицарських військ провідних держав Європи [4, с. 251]. Створюється численне й дисципліноване ядро війська — лицарі — дворяни і бояри, умовою землеволодінь яких було несення військової служби та забезпечення загону військовим спорядженням та необхідною підготовкою.

Таким чином, в процесі становлення і розвитку державності військова справа набула рис професійної діяльності. Проте це не були спеціально підготовлені військові формування. Існувала єдина форма підготовки — навчання військовій справі. Зрозуміло, що про будь-які військові вишколи або систематичні навчання мова не йшла. Військові навички формувались виходячи з форм військового життя, військових традицій, набутого бойового досвіду. Готовність до військової служби виховувалась з дитинства: їзда верхи, полювання, веслування, боротьба фізично гартували та формували необхідні військові навички. Молодий воїн навчався прийомам рукопашного бою, володіти мечем, стріляти з лука, метати спис (пішим і на коні), веслувати та управляти човном. Крім того, у повсякденному житті воїн повинен бути загартованим і витривалим, стійким до негараздів і труднощів військових походів. Отримуючи початкову підготовку під керівництвом досвідчених бійців, у подальшому воїн самостійно дбав про підтримання своїх навичок та постійно їх вдосконалював. Велике значення надавалось формуванню моральних цінностей та вірності тра-

диціям, лицарському кодексу, які зобов'язували дружинника бути хоробрим, відважним, нехтувати небезпеку і смерть.

За Литовської доби організація військової справа не зазнала суттєвих змін. Боярське військо перейшло під командування литовських князів, влившись у військову організацію. Проте змінюється принцип комплектування війська: на зміну княжих дружин і місцевого ополчення приходять напіврегулярний шляхетських корпус, який складався з ленних землевласників та їх слуг. Така служба в мирний час носила сезонний характер та зобов'язувала вельмож за власний кошт забезпечити озброєння і підготовку. Крім великих землевласників, до війська входили, також, дрібні землевласники, які займали проміжне становище між боярством та селянами. Вони несли постійну військову службу, за що звільнялись від сплати податків. Серед них виділялись ординські або поленицькі слуги, до обов'язку яких відносилось спостереження за кочівниками [1, с. 138]. Разом із місцевим ополченням вони забезпечували охорону південних кордонів.

Захист від набігів татар був життєво необхідним для всього населення південних прикордонних земель. Основу організації захисту становили замки, спорудженні на порубіжжі, якими управляли урядники та старости. У них розміщувались залоги, які забезпечувала захист замку під час нападу до підходу регулярних військових загонів та ополчення з числа жителів прилеглих територій. Крім залоги, організовувалась польова сторожа. Невеликі кінні загои спочатку у випадку потреби, а згодом на постійній основі, здійснювали спостереження за місцевістю і, у випадку появи татар, попереджали про небезпеку.

Найбільш далекоглядні старости практикували залучення на службу козацьких загонів, які зорганізувались на неосвоєних землях степу і набули навиків виживання в умовах постійних сутичок з татарами. Вони забезпечували розвідку, охорону замків та шляхів, а також залучались до військових походів проти татар на півдні та Московського царства на півночі. Така практика литовських князів і старост, на думку І. Мельничука, дала поштовх до перетворення розрізнених козацьких ватаг на організовану та ефективну військову силу [5, с. 36].

За часів польського панування та встановлення польських звичаїв, традицій та норм, зазнала змін і військова організація. Спочатку на Галичині, а в XVI–XVII ст. і на всіх українських землях встановлювалась польська військова система. На зміну збору шляхти у похід у разі виникнення військової небезпеки, прийшло регулярне військо [1, с. 142–143].

Як і за литовської доби, захист південних кордонів залишався сферою інтересів жителів прикордонних поселень. Проте з середини XVI ст. у південних степах виникла і розвинулася нова військова формація — козацтво. На відміну від військової організації попередніх століть, яка створювалась очільниками держави і представляла її інтереси, козацтво — це передусім представники нижніх прошарків суспільства і з початку свого існування стало народним військом [6, с. 170].

Хоча козаком міг стати кожен бажаючи, проте приймали найбільш придатних. Будь-яких встановлених правил відбору чи вікових меж не

було. Важливо, щоб кандидат розмовляв українською мовою, сповідував православну віру, був вільним і неодруженим та пройшов навчання [7, с. 117]. Молодики або хлопи під керівництвом десятника опановували військове мистецтво протягом семи років, брали участь у походах та виконували роль слуг. Такого поняття, як «систематичні стройові навчання» не було, проте для злагодження дій окремих загонів у спільних виступах проводились так звані пописи [6, с. 263].

У другій половині XVII ст., після входження Лівобережжя до складу Московського царства, козацьке військо зберігає свою самостійність. Хоча цар визначав чисельність козацького війська, керівництво мало формальний характер, питання організації походів вирішувались за погодженням з гетьманом та козацькою старшиною. Проте на початку XVIII ст. наступ на автономність України відобразився на козацькому війську як самостійній військовій одиниці. Указами 1706 та 1709 рр. запроваджено систему управління козацькими полками у складі окремої дивізії офіцерами царської армії, а в кінці XVIII ст., після остаточної ліквідації гетьманства, козаків насильно переведено на постійну службу в складі регулярних полків, які лише за назвою зберегли козацьку специфіку. Але одне залишається беззаперечним — досвід охорони південних кордонів, набутий козаками протягом століть вартував уваги і збереження. Знання тактики татарських нападів, досвід та тренування зробили козаків незамінними в організації прикордонної вартової служби. Для її організації на всіх шляхах, переправах і дорогах створювались форпости, в яких розміщувались вартові козаки. У кінці XVII — на початку XVIII ст. форпостні команди складалась з кінних козаків під керівництвом сотника. Але починаючи з 30-х років, до їх складу входять російські солдати, а керівництво найбільшими з них здійснюють російські офіцери [8, с. 139].

Впровадження російської системи охорони кордонів спочатку на Лівобережжі, а згодом, після поширення експансії на всю територію України (за винятком Галичини, Закарпаття та Буковини, окупованих Австро-Угорщиною), зумовлює потребу дослідити систему організації прикордонної варти та підготовки особового складу.

У Росії підрозділи, які забезпечували охорону державного кордону, існували з початку XVI ст., проте лише на початку XIX ст. їм надана чітка організаційна структура. Перші згадки про державну прикордонну службу датуються 1512 роком, а в 1571 році видається перший Статут сторожової і станичної служби, який закріпив охорону кордонів як виключну функцію держави та визначив органи і військові структури, відповідальні за безпеку на державному кордоні. Із зростанням торгівлі в 1754 році за указом російського імператора Петра I створюються прикордонні митниці і з 1782 року в кожній прикордонній губернії організовується прикордонна митна варта. Починаючи з серпня 1827 року, після прийняття Положення про облаштування прикордонної митної варти, прикордонна митна варта набула характеру регулярного збройного формування з однотипною структурою, яка діяла за зразком військового підрозділу. У 1832 році прикордонна митна варта перейменована на прикордонну варту, керівництво якою здійснював спочатку Департамент зовнішньої торгівлі, а згодом —

Департамент митних зборів Міністерства фінансів. З 1877 року порядок несення служби прикордонною вартою визначався Армійським дисциплінарним статутом [9, с. 27].

У 1893 році прикордонна варта виділена в Окремий корпус прикордонної варти з підпорядкуванням Міністерству фінансів, а у військовий час переходила у підпорядкування Військового міністерства та надавала допомогу армії у веденні бойових дій. Діяльність корпусу полягала у здійсненні двох видів діяльності: вартової та розвідувальної. Загальне керівництво входило до компетенції міністра фінансів, безпосереднє ж здійснював командир корпусу, якому, в свою чергу, підпорядковувався штаб корпусу, до компетенції якого належала підготовка особового складу.

Нова концепція охорони кордону розроблена на початку ХХ ст. До найважливіших нормативно-правових актів можна віднести затверджені в 1910 році «Правила про окремих корпус прикордонної варти» та в 1912 році інструкцію служби чинів Окремого корпусу прикордонної варти. У січні 1914 року відповідно до указу російського імператора Миколи II Окремих корпус прикордонної варти реорганізовано в Окремих прикордонний корпус. З цього моменту особовий склад варти став офіційно носити назву прикордонники [9, с. 42].

З 1861 року прикордонна варта укомплектовувалась на загальних з регулярною армією умовах рекрутами на основі загальної військової повинності. Заняття офіцерських посад здійснювалось за рахунок військового і морського відомств. Офіцерський склад прикордонної варти, в першу чергу, комплектувався офіцерами козачих військ і кавалерії, а також піхоти й артилерії. Проте вчорашні армійські офіцери не достатньо володіли спеціальними знаннями, зумовленими специфікою служби. Тому одним із найбільш проблемних питань організації прикордонної варти в Росії була відсутність спеціалізованих навчальних закладів, які б здійснювали підготовку офіцерів.

Військова освіта як система підготовки професійних військових кадрів отримала розвиток у кінці XVII — на початку XVIII ст. Створенні в країнах Європи регулярні армії для здійснення керівництва потребували підготовленого командирського складу. Так, у Пруссії у 1653 році були створені три кадетські академії [10, с. 7].

У Росії систему військової спеціальної освіти започаткував імператор Петро I, який реформував державні та військові інституції за зразком європейських. Для створеної армії нового типу за наказами та особистою участю Петра I засновано школи, які стали праобразами перших військових навчальних закладів [10, с. 3]. Крім того, Петро I впровадив пряму залежність просування по службі від освіти та особистих здобутків офіцера, тим самим зламавши давню традицію просування по службі за принципом родовитості.

Поступово організація навчання набуває планового, цілеспрямованого характеру, складаються своєрідні професіограми, закріплені у статутах. У навчальні плани поряд з військовими науками вводилось вивчення гуманітарних дисциплін. Визначальним було те, що навчання в кадетському корпусі не зобов'язувало продовжувати військову кар'єру.

У 1732 році відкрито перший у Росії Корпус кадетів, за зразком Пруського [11, с. 121]. На відміну від європейських кадетських корпусів в ньому готували не лише військових, а й цивільних чиновників. Найбільшою проблемою було комплектування навчальних закладів викладацьким складом. Низький рівень освіченості у Росії зумовив брак підготовлених викладачів. Тому для викладання запрошувались іноземці.

Наступні зміни в системі підготовки відбулись за правління Катерини II: вводиться система поточного контролю рівня підготовленості. Кадети, які отримали в процесі навчання за відмінні успіхи звання «сержант» та «унтер-офіцер» після закінчення навчання отримували чин підпоручика артилерії або інженерного корпусу. Решта — звання штик-юнкера або прапорщика. Кадети, які ставились до навчання недбало випускались унтер-офіцерами або рядовими.

З 1805 року відповідно до затвердженого Олександром I «Плану військового виховання» вводилась двохступенева система підготовки: виховання молодих дворян розпочиналось в губернських військових училищах, а закінчувалось у столичних кадетських корпуса [12].

Понад століття у системі військової підготовки була відсутня єдина система. Навчальні заклади не мали чітких програм, навчальних планів та спеціалізації. Кожен навчальний заклад впроваджував свою систему навчання та виховання залежно від особистих якостей та педагогічних здібностей керівника та монаршої волі. Для впровадження єдиних засад у процес підготовки 29 березня 1805 р. створено Раду військових навчальних закладів. До її компетенції відносився нагляд за внутрішнім життям та розпорядком усіх військових навчальних закладів. Проте невдовзі її було ліквідовано, а з 21 травня 1830 р. знову відновлено [12].

Указом російського імператора Миколи I від 4 жовтня 1830 р. затверджено Статут військової академії, яку створено в м. Санкт-Петербург при Генеральному штабі з метою підготовки офіцерів до служби в Генеральному штабі та впровадження єдиної методики викладання тактики і стратегії в усіх військових навчальних закладах [13].

Ще одним кроком до систематизації підготовки стало створення у 1836 році Військово-наукового комітету, який складався з генерального штабу, артилерійського та інженерного відділень.

Поштовхом для реформування військової освіти став досвід Кримської війни 1853–1856 рр., яка виявила недоліки у підготовці офіцерів, зокрема надмірну увагу до стройової підготовки та відсутність необхідних знань вмінь [11, с. 21].

У першу чергу кадетські корпуси замінено військовими гімназіями, в яких ліквідовувалась стройова підготовка, скорочено кількість військових дисциплін. За програмою навчання вони наближувались до цивільних гімназій. Замість військових початкових шкіл створено прогімназії з чотирьохрічним терміном навчання, в яких проводили підготовку для вступу в юнкерські училища осіб переважно недворянського походження. У юнкерських училищах, створених у 1864 році, здійснювалась підготовка нижчих армійських чинів, а безпосередньо офіцерів готували у військових училищах. За такої системи юнкерами ставали лише ті особи, які свідомо

обирали військову службу як майбутню професію. Крім того, подовжували здійснювати підготовку у вищих військових навчальних закладах: Академії генерального штабу, артилерійській та інженерній академіях. Для впорядкування системи управління військовими навчальними закладами указом від 21 січня 1863 р. створено Головне управління військових навчальних закладів [10, с. 22].

У другій половині XIX ст. для підготовки офіцерів до заняття вищих командних посад та підвищення їх кваліфікації створено спеціальні офіцерські школи, які були короткостроковими навчальними закладами з терміном навчання від одного до двох років [11, с. 164–166]. Проіснували вони до початку Першої світової війни, проте окремі, такі як офіцерська електротехнічна та авіаційна школи продовжували підготовку і під час війни.

В Україні створення військових навчальних закладів припадає на XIX ст. Так, 6 листопада 1840 р. відкритий Петровський Полтавський кадетський корпус, 1 вересня 1865 р. — Чугуївське піхотне юнкерське училище. У тому ж таки 1865 році, 26 вересня розпочалось навчання в Єлисаветградському кавалерійському училищі. В Одесі 1865 році відкрито Одеське піхотне юнкерське училище, а 16 квітня 1889 р. на його базі створено Одеський кадетський корпус, і вже значно пізніше, у 1913 році, — Сергіївське юнкерське артилерійське училище. У 1900 році розпочалась підготовка в Сумському кадетському корпусі [10, с. 117, 134, 160, 172–173].

Найбільша кількість військових навчальних закладів відкрито в м. Києві. 1 січня 1852 р. відкрито Неранжований Володимирський Київський корпус, який 30 вересня 1857 р. реорганізований у Володимирський кадетський корпус. 1 жовтня 1865 р. створено Київське піхотне інженерне юнкерське училище, яке в 1897 р. перейменовано в Київське військове училище [10, с. 124, 157].

За відсутності спеціалізованих навчальних закладів офіцери, відібрані для служби у прикордонній варті, здобували необхідні компетенції за місцем служби. Поширеними тоді була підготовка у навчальних командах, створених у прикордонних загонах, а також проведення навчальних та табірних зборів, спільних навчань з військовими та морськими підрозділами [15, с. 193].

Важливим завданням була організація підготовки нижчих чинів, адже призовники не мали не те що спеціальної, а й загальновійськової підготовки. Вирішували цю проблему шляхом створення спеціальних навчальних команд. З 1894 року такий порядок підготовки носив постійний характер, а з 1910 року на базі навчальних команд створено навчальні загони, підпорядковані штабам Окремого корпусу прикордонної варті [12].

У період Першої світової війни підрозділи прикордонної охорони були включені до скраду регулярної армії та брали участь у бойових діях. Гостра нестача командирських кадрів компенсувалась прискореними випусками курсантів військових училищ. Крім того, створено короткострокові, з 3–6 місячним строком навчання, курси підготовки офіцерів військового часу — прапорщиків. За час війни було відкрито сорок одну таку школу, зокрема п'ять — в м. Києві, дві — в м. Одесі [14, с. 110].

Соціально-політичні перетворення 1917–1921 рр. та відстоювання незалежності дали поштовх для створення в Україні власних оборонних та безпекових інституцій, у тому числі органів охорони державного кордону. Так, 22 березня 1918 р. створено Окремий корпус кордонної охорони, підпорядкований міністерству фінансів [16]. Було сформовано дев'ять бригад охорони кордону та одну навчальну в м. Нова Прага. Проте події кінця 1918–1921 рр. були несприятливі для розвитку охорони кордону: нестабільність кордонів, постійні бойові дії змушували, в першу чергу, забезпечувати боєздатність українського війська. Кілька спроб організувати охорону кордону були невдалими, а про створення закладів, здатних забезпечити підготовку кадрів взагалі годі було мріяти.

Після закінчення бойових дій та створення СРСР, актуальним стало питання організації охорони державного кордону. Радянське керівництво використало організаційну структуру, принципи діяльності Окремого корпусу прикордонної варти та адаптувало нормативно-правову базу. Було створено Головне управління прикордонної охорони при народному комісаріаті у справах фінансів. За браком досвідчених фахівців до співробітництва було залучено командний склад Окремого корпусу прикордонної варти.

На початковому етапі комплектування особовим складом органів охорони кордонів здійснювалось за рахунок осіб, які пройшли необхідну командирську підготовку на короткострокових курсах підготовки та перепідготовки командного складу. Молодший командний склад проходив підготовку у п'ятимісячних підготовчих школах губернських прикордонних загонів; середній командний склад — у навчальних закладах військового відомства, далі — двомісячне стажування на посаді помічника начальника застави, після чого — спеціальні школи додаткової підготовки, підпорядковані Об'єднаному державному політичному управлінню при Раді народних комісарів СРСР (далі — ОДПУ). Командирів вищої ланки готували у Центральній школі ОДПУ, а згодом — у відкритій 30 листопада 1923 р. Вищій прикордонній школі. Організація курсів за відсутності єдиних вимог до змісту підготовки носила ситуативний характер та тривала від шести до дванадцяти місяців.

Підготовка рядового складу проводилась у вигляді місячного курсу молодого бійця у частинах Червоної Армії, а після направлення в підрозділ — протягом всього періоду служби в залежності від функціональних обов'язків. Проте згодом підготовка та комплектування мали суттєві відмінності, зважаючи на пріоритетність військово-політичного аспекту охорони кордону.

На початку 30-х років ХХ ст. у системі Головного політичного управління (ГПУ) створюється власна мережа військових навчальних закладів з підготовки середнього командного складу. Система навчальних закладів ГПУ вдосконалювалась до 1941 році і включала Вищу прикордонну школу, десять військових училищ (два з них на території України — Харківське військово училище ПВО НКВС та Харківське військово-фельдшерське училище військ НКВС), а також постійні й тимчасові короткострокові курси перепідготовки та вдосконалення командирського

складу при управліннях округів, училищах та Вищій прикордонній школі, на яких у порядку черговості навчався середній та частина старшого командирського складу. Проходження курсів було однією з обов'язкових умов просування по службі.

Комплектування Морської прикордонної охорони здійснювалось за рахунок особового складу військового флоту. Підготовка спеціалістів провадилась у восьми школах Робітничо-селянського червоного флоту за різними спеціальностями, тривалістю для рядових спеціалістів — один рік, а молодших командирів — півтора роки та була достатньо затратною. Тому створення власних навчальних закладів для не чисельної Морської прикордонної охорони було недоцільно. Відсутність спеціальної підготовки компенсувалась додатковою підготовкою та цілеспрямованою виховною роботою випускників училищ та навчальних загонів флоту у навчальних дивізіонах морських прикордонних баз.

Загострення проблеми нестачі спеціалістів та командирських кадрів для морської прикордонної охорони зумовило створення спеціальних курсів перепідготовки. Перші такі курси були організовані у 1934 році в м. Ленінград. У 1937 році вони стали самостійним навчальним закладом, а в 1940 році на їх базі створено Військово-морське прикордонне училище. Підготовка спеціалістів та молодшого командирського складу також провадилась у п'ятих морських прикордонних школах, які формувались при частинах морської прикордонної охорони [14, с. 226]. Так, у квітні 1935 році на базі Севастопольського навчального загону створено Першу морську прикордонну школу, а в м. Одеса — Другу. Але вже в листопаді 1936 року Друга морська прикордонна школа реорганізується в окрему військову частину і переводиться в м. Анапу, де на її базі формується багатопрофільний навчальний загін.

Після закінчення Другої Світової війни виникла необхідність реформування військових навчальних закладів НКВС. У зв'язку з цим, проведено заходи організаційного характеру щодо передислокації, переформування і відновлення вузів.

Одним із шляхів удосконалення системи військово-професійної освіти офіцерських кадрів військ було збільшення строку підготовки курсантів і слухачів в училищах і школах.

У 1949 році було створено МДБ СРСР, якому було передано і Прикордонні війська та, згідно з наказом МВС від 17 жовтня 1949 р. всі військові навчальні заклади, які готували офіцерські кадри для Прикордонних військ. Наказом МДБ від 8 серпня 1950 р. військові училища і школи удосконалення офіцерського складу були передані у відання Головного управління Прикордонних військ МДБ СРСР (ГУПВ) [15, с. 298]. Для здійснення керівництва в ГУПВ було створено відділ вузів. Загальне методичне керівництво та контроль за навчальним процесом покладался на 5-й відділ управління кадрами МДБ.

Для підвищення якості підготовки офіцерів прикордонних військ у 60-х — 70-х р.р. XX ст. Алма-Атинське та Московське прикордонні військові училища були реорганізовані у вищі командні училища та засновано Вище прикордонне військово-політичне училище.

Такою система підготовки командного складу прикордонних військ залишалась протягом наступних десятиліть, що надавало можливість забезпечити комплектацію компетентними командирськими кадрами. Набутий за радянських часів досвід підготовки персоналу, традиції залишаються актуальними і до сьогодні. Особливу цінність має застосування прикордонників для вирішення кризових ситуацій та їх участь у веденні бойових дій [17, с. 17].

Після розпаду СРСР та набуття Україною незалежності одним з найактуальніших питань постала необхідність створення власних прикордонних структур та їх комплектація підготовленими фахівцями. У стислі строки створено мережу навчальних закладів, які забезпечили підготовку всіх категорій військовослужбовців Прикордонних військ України, а з 2003 року — Державної прикордонної служби України. Зважаючи на величезний час, система підготовки персоналу продовжує удосконалюватись.

Дослідження більш ніж тисячолітньої історії розвитку охорони кордонів дає підстави умовно виділити такі етапи розвитку системи підготовки прикордонників:

I етап — з Княжих часів і до середини XVIII ст. — підготовка охоронців кордону була частиною військової справи та полягала в розвитку навичок володіння зброєю та збору інформації; будь-яка цілеспрямована спеціалізована підготовка не проводилась;

II етап — з кінця XVIII ст. і до 20-х рр. XX ст. охорона кордонів здійснювалась офіцерами, які проходили військову підготовку в навчальних закладах військового та морського відомств та додатково набували професійних компетентностей у місцях проходження служби, а також нижчими чинами, які навчались прикордонній справі у підрозділах, у яких несли службу;

III етап — з 20-х рр. XX ст. і до сьогодні здійснюється спеціалізована підготовка прикордонників.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі будуть дослідження розвитку та вдосконалення системи підготовки персоналу Державної прикордонної служби України на сучасному етапі.

Список використаних джерел

1. Мельничук І. А. Князь і дружина Давньої Русі на етапі генези руської державності (кінець VI–IX ст.). *Гілея*. К., 2012. Вип. 65. С. 18–24.
2. Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 251 с.
3. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Л.: Наука, 1966. 104 с.
4. Бойко В. Бойові та похідні порядки галицького і волинського військ у XIII–XIV століттях. *Княжа доба: історія і культура*. 2014. Вип. 8. С. 249–256. *Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України*. URL: <http://bit.ly/2Ulk5mw>.
5. Мельничук І. А. Роль прикордонних урядників і старост в організації козацтва та виокремлення з козацького середовища власної військової еліти (кінець XV — перша половина XVI ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*.

2013. Вип. 36. С. 32–38. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського*. URL : <http://bit.ly/393FAO2>.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б. З. Якимович. 4-те вид. Львів : Світ, 1992. 702 с.
 7. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. Львів : Світ, 1990. Т. 1 / з рос. пер. І. Сварник. 1990. 316 с.
 8. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини ХVІІІ. Київ : Наук. думка, 1969. 222 с.
 9. *Плеханов А. А., Плеханов А. М.* Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России (1893–1917): Исторический очерк. М. : Граница, 2003. 287 с.
 10. *Греков Ф. В.* Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910. М., 1910. *Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина*. URL : <http://bit.ly/38X7bAt>.
 11. *Волков С. В.* Русский офицерский корпус. М. : Воениздат, 1993. 367 с.
 12. *Каменев А. И.* История подготовки офицерских кадров в России. М. : ВПА им. Ленина, 1990. 195 с. *Милитера*. URL : <http://bit.ly/2QqPFYd>.
 13. Уставъ Военной Академии 1830 г. *Google Play Books*. <http://bit.ly/3d6FMQ5>.
 14. *Плеханов А. М.* Отдельный корпус пограничной стражи России: Краткий исторический очерк. М. : Граница, 1993. 283 с.
 15. *Кабачинський М. І.* Історія охорони кордонів України. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2005. 355 с.
 16. Окремий корпус кордонної охорони Української Народної Республіки (23/02/18). *Державна прикордонна служба України*. URL : <http://bit.ly/2UdoleG>.
 17. *Зьолка В. Л.* Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (Адміністративно-правовий аспект). Хмельницький : Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2015. 821 с.

Надійшла до редакції 19.12.2019

Nataliia RADCHENIA

Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine

Becoming and Development of Organizational and Legal Foundations of the Border Guards of Ukraine Training

Analysis of the regulatory and legal acts that regulate the training of the staff of the State Border Service of Ukraine shows the importance of the development and further improvement of the organizational and legal bases of its implementation. In the process of forming a modern border guard training system it is important to consider of historical experience which will help to determine ways for effective development.

Prerequisites for the establishment of the national border guard training system have been analysed; the stages of the training system development have been investigated and the connection between the improvement of the border protection organization and the need to develop the border guards' professional competences has been identified. The main criterion of the conducted periodization is the presence of special requirements for the level of border guards' preparedness and the form of training. In particular, we propose to distinguish the following historical stages: the first — performing of border protection by people for whom military affairs were an integral part

of life and the necessary skills in weapon handling and tactical techniques were acquired throughout the service; the second stage — border protection was entrusted to professional military personnel who had received training in military training institutions and acquired professional competence during additional special training at the place of service; and third — training is provided by specialized departmental educational institutions.

As a regulatory and systematic process, the border guards' training started with the establishment and development of specialized military educational institutions. The search for optimal models of forming the border guards' professionalism led to the establishment of specialized institutions of narrow professional orientation, which have become the ground for the development of border guard education and formed the basis of the modern training system organization. Although each stage of the training organization is closely linked to the historical conditions of its implementation, performance evaluation will provide an opportunity to highlight trends and predict future performance.

Keywords: *organizational and legal principles, training system, border protection.*